
ОРАП М.О.,
доктор психологічних наук,
доцент, професор кафедри
психології,
Тернопільський національний
педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка,
м. Тернопіль

КОГНІТИВНІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ У МОВЛЕННЄВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті висвітлено теоретичні засади та аналіз емпіричного дослідження особливостей когнітивних репрезентацій знань у структурі мовленнєвої діяльності. Обґрунтовується розгляд фреймів та скриптів схемами інтерпретації та оперування наявними знаннями у процесі функціонування мовленнєвої діяльності. Подано результати емпіричного дослідження особливостей змісту та структури фреймів та скриптів у вибірці осіб вікового періоду «зрілої юності».

Ключові слова: мовленнєвий досвід, мовленнєва діяльність, когнітивні репрезентації, фрейм, скрипт.

В статье раскрыты теоретические основы и анализ эмпирического исследования особенностей когнитивных репрезентаций знаний в структуре речевой деятельности. Обосновывается рассмотрение фреймов и скриптов схемами интерпретации и оперирования имеющимися знаниями в процессе функционирования речевой деятельности. Представлены результаты эмпирического исследования особенностей содержания и строения фреймов и скриптов в выборке лиц возрастного периода «зрелой юности».

Ключевые слова: речевой опыт, речевая деятельность, когнитивные репрезентации, фрейм, скрипт.

In the article the theoretical foundations and empirical analysis to study the characteristics of cognitive representations of knowledge in the structure of speech activity are given. Substantiated the consideration of frames and scripts as schemes of interpretation and manipulation of existing knowledge in the functioning of speech activity. Presented the

results of empirical research of features of content and structure of the frames and scripts in the sample of persons age period "mature youth".

Key words: *speech experience, speech activity, cognitive representations, frame, script.*

На сучасному етапі розвитку наук проблема мовлення та мовленнєвої діяльності, розвиваючись у межах когнітивної психології, набуває нових напрямків досліджень. На сучасному етапі розвитку центральною проблемою когнітивної науки є проблема когнітивних структур, які у найбільш загальному вигляді розглядаються як «внутрішні, відносно стабільні психологічні системи репрезентації знань у самому широкому смислі слова, які разом з тим є системами «вилучення» й аналізу поточної інформації» [7, с.35]. Результатом діяльності когнітивних структур із обробки інформації є певна система знань у свідомості суб'єкта, що розглядається у когнітивній психології як система репрезентації знань. У роботах К. Шеннона та Н. Вінера репрезентація розглядалась як результат декодування сприйнятої інформації. Вважалося, що метою переробки (кодування і декодування) є отримання адекватної репрезентації (відображення) у психіці інформації про зовнішній світ. У роботах Ж.Ф. Рішара репрезентації розглядається саме як схеми обробки інформації: «Репрезентації враховують усю сукупність елементів ситуації чи задачі та мають перехідний характер: коли ситуація виконана, вони замінюються іншими репрезентаціями, пов'язаними уже з іншими задачами.» [5, с. 5]. Найбільш відомою моделлю подвійної репрезентації є модель К.

Пайвіо [9]. Автор визначає дві незалежні системи кодування – невербальну і вербальну і зазначає, що ці символічні системи функціонують різними способами, і кожна з них спеціалізується у кодуванні, організації, збереженні і відтворенні різних типів інформації. Відтак, одним із завдань когнітивної психолінгвістики автори (О.С. Кубрякова, С.А. Жаботинська) визначають відтворення структур зображення вербалізованої інформації, встановлення способу концептуальної організації вербалізованого знання. Вони виділяють цілий ряд базових когнітивних категорій, які є універсальними у здійсненні репрезентації змісту образу світу. До них належать поняття концепти, фрейми, скрипти, схеми, схемати, сценарії, репрезентації, лексико-семантичне поле, які отримують у сучасній психолого-лінгвістичній та когнітивній літературі неоднозначне тлумачення. В.М. Дружинін визначає різновидами репрезентацій: концепт, схему, скрипт. Окрім того, зазначає, що репрезентації бувають: концептуальні, образні, репрезентації, пов'язані з дією, соціальні репрезентації. Л.В. Заскіна структурами представлення досвіду та знань індивіда у інтелекті визначає фрейми, схеми, скрипти і схемати, які представляють змістову сторону інтелекту. «Фрейми репрезентують об'єкти як представників родових груп та класифікаційних систем; скрипти є репрезентацією часових сполучень

у вигляді репрезентації низки послідовних подій; схемати репрезентують об'єкти як репрезентацію просторових сполучень» [2, с. 216–217].

Розгляд мовленнєвої діяльності як діяльності із формування та формулювання думки засобами мови та способом мовлення (О.М. Леонт'єв, О.О. Леонт'єв), створює основу для ствердження того, що зміст мисленнєвої діяльності виявляється назовні через мовленнєву діяльність індивіда. Категоризація людського досвіду пов'язана з когнітивною діяльністю людини, оскільки змістова інформація, отримана у ході пізнавальної діяльності людини і піддана обробці, знаходить своє вираження у мовних формах. Адже, за О.М. Леонт'євим, мовна свідомість загалом і значення слова як його одиниця є формою структурування і фіксації суспільного досвіду людей, знань про світ, формою презентації і актуального утримання знань в індивідуальній свідомості.

Саме у такому аспекті здійснення мовленнєвої діяльності у процесі мовленнєвого освоєння світу особистістю характеризується наявністю певного набору автоматизованих, закріплених у досвіді схем зберігання результатів вербалізації думки. Сучасна психологія досліджує значення у складі систем більш високого порядку — когнітивних схем. «Світ навколо нас поіменований. Слово допомагає нам ідентифікувати об'єкти і події, будувати на їх основі мисленнєві моделі світу. Мова, таким чином, виступає не лише як елемент мовленнєвомовного механізму, але і як найважливіший інструмент у пізнанні світу людиною» [6, с.7]. Значення упорядковуються у певні когнітивні схеми (структури), які ми й розглядатимемо описовими одиницями мовленнєвої діяльності.

Таким чином, орієнтувальна фаза

мовленнєвої діяльності, окрім значення слова, забезпечується функціонуванням також і когнітивних схем, що розглядаються як «внутрішні, відносно стабільні психологічні системи репрезентації знань у найбільш широкому смислі слова, які разом з тим є системами «вилучення» і аналізу поточної інформації.» [7, с.36]. Як зазначає О.О. Леонт'єв [3, с. 270], «так чи інакше, наше знання про світ нерозривно пов'язано з нашою діяльністю в світі, нашим діалогом з світом». Аналізуючи дослідження Б.М. Величковського, О.О. Леонт'єв акцентує увагу на тому, що семантична інформація зберігається у пам'яті у вигляді певних ієрархічно організованих моделей. «Маються на увазі такі концептуальні структури, як схеми сцен (фрейми) і схеми подій (скрипти або сценарії)» [3, с. 271]. Таким чином, О.О. Леонт'єв пов'язує змістові та функціональні характеристики образу світу із формами репрезентації знань — фреймами, скриптами.

У когнітивній психології фрейм розглядається як структура даних для зображення стереотипних ситуацій чи модель систематичних епістемологічних репрезентацій для вирішення проблем у різних галузях. У визначеннях фрейму, запропонованих у різних роботах (Ю.А. Лассан, Є. Гоффман, В. Кінч, П. Дж. Хайс, Ч. Філмор) зазначається узагальнюючий характер фрейму як статичної структури для відображення знань, наявність центрального елемента, здатність фрейму охоплювати різну за обсягом інформацію та здатність до розширення. Як зазначає Л.В. Засєкіна, «фрейми репрезентують об'єкти як представників родових груп та класифікаційних систем» [2, с.121], це система категорій відповідно до контексту. Дослідники акцентують увагу на тому, що фреймова концеп-

туальна модель має двоїсту природу. З однієї сторони, фрейм постає як лексично структуровані одиниці знань, які організовані навколо певного поняття і містять типове, істотне і потенційне цього поняття. З другої сторони, це засіб організації і інструмент пізнання. Як такий засіб фрейм лежить в основі категорії, яка називається словом, а також в основі суперкатегорії, або лексичного поля, лексичної групи. Концептуальною ознакою фреймів, яка дозволяє нам використати їх для опису мовленнєвої діяльності у складі мовленнєвого досвіду є те, що за допомогою зразка, який відображає послідовність і стандартність наборів ознак, дій, функцій явища, фрейми набувають динамічного характеру, актуалізуються, їх можна перевести до категорії процедурних знань, а з другої сторони, фрейми можна подати у формалізованому вигляді.

Поділ ментальних вербалізованих репрезентацій на репрезентації-типи та репрезентації часові, дозволяють розглядати фрейми — репрезентаціями-типами, у яких виявляється знання стосовно даної ситуації [Le Ny]. Дихотомія постійного — тимчасового знання описується двома типами зв'язків, що пов'язують одиниці знання: зв'язків включення і зв'язків частина — ціле [J.Richard, Ar. Richard]. Зв'язки включення утворюють основу постійних знань, що представляють собою концептуальні репрезентації — фрейми. Зв'язки частина — ціле відповідають за часові репрезентації. Такими часовими репрезентаціями дослідники визначають скрипти — як часову організацію подій. Скрипт розглядається у когнітивній психолінгвістиці як один із типів структур свідомості, які описують стереотипні зміни подій. «Скрипти є репрезентацією часових сполучень у вигляді репрезентації низки

послідовних подій, стереотипна зміна подій, що складається зі сцен. Скрипти описують автоматичні дії людини у звичних ситуаціях, представляючи таким чином, готові сценарії перебігу подій» [8, с.23]. У функціонуванні мовленнєвого досвіду, таким чином, скрипти набувають функції певних ключових моментів при описі події. Скриптоподібні уявлення будуються на основі більш загальних структур, за певними правилами стосовно конкретної ситуації, яка розглядається на трьох рівнях пам'яті: на рівні події, ситуації та наміру. О.О. Леонт'єв, слідом за Б.М. Величковським більш загальним поняттям визначає схему, і говорить про схему сцени — фрейм, і схему подій — скрипти або сценарії.

Отже, вважаємо, що вищезазначені когнітивні репрезентації умовно можна поділити на дві групи за критерієм динаміки — статичні: фрейм + схема — як статичні репрезентанти змісту мовної картини світу, та скрипт + сценарій як динамічні когнітивні схеми. Оскільки постійне формування та поповнення фреймів, скриптів та схемат відбувається через мовленнєву діяльність, тому ці структури можуть розглядатись, з одного боку, як продукти інтелектуальної діяльності, а з іншого — як структури узагальнення дійсності, що визначають когнітивні передумови засвоєння мовних та мовленнєвих знань. У контексті мовленнєвого досвіду фрейми та скрипти безпосередньо пов'язані із способами кодування та обробки інформації, що представлена вербальними засобами і упорядковується, систематизується за допомогою мовленнєвої діяльності з тим, щоб потім бути актуалізованою на етапі орієнтування та планування мовленнєвих висловлювань.

Емпіричне дослідження мало на меті виявити структурно-організацій-

ні особливості функціонування фреймів та скриптів у мовленнєвій діяльності особистості. Вибірку склали 386 респондентів вікового періоду «зріла юність» - студенти вищих навчальних закладів України гуманітарного спрямування, для котрих українська мова є рідною та мовою повсякденного спілкування (середній вік – 18 років). Розглядаючи фрейми як статичні (репрезентація об'єктів), а скрипти як динамічні (репрезентація станів і рухів об'єктів) когнітивні схеми, ми відповідно побудували і програму їх емпіричного вивчення. Для вивчення особливостей будови когнітивних схем використовувався фреймовий аналіз текстів (усних і писемних). «Вивчення фрейму, скрипту, сценарію шляхом фреймового аналізу тексту дає змогу охопити не лише всі аспекти вивчення тексту, які виявляються з допомогою контент- та інтен-т-аналізу, операційного кодування, когнітивного картування, дискурсивного аналізу, а й ширше охопити і представити ментальні репрезентації мовця стосовно основних життєвих контекстів» [1, с. 82]. Найбільш інформативною ознакою фрейму дослідники [1; 435] визначають розмаїтість та кількість характеристик, які до нього належать. Отже, завданням на діагностику фрейму було визначення усіх слів, що належать до даного слова: для дітей молодшого шкільного віку: цирк, відпочинок, вулиця; для юнаків: держава, відпочинок, дівчина, хліб, місто. Обробка результатів здійснювалась шляхом підрахунку загальної кількості слів, названих досліджуваним; та визначенням середньої кількості слів, що утворюють фреймову структуру. Результати співвідносяться із середньогруповими. Максимальна кількість слів фрейму у вибірці «зріла юність» – 18, мінімальна – 3. Скрипт розгляда-

ється як образ ситуації, який репрезентує послідовну низку подій у певному життєвому контексті та емоційне переживання. Сумарний показник конотативного та ситуативного значень виражає рівень сформованості скриптів. Виходячи з того, що одиницею опису скриптів у когнітивній психології вважається пропозиція або їх сукупність, яка фіксує ключові моменти при описі ситуації, Л.В. Засекіна пропонує характеристики скриптів вивчати за допомогою методики опису ситуації [1]. У нашому емпіричному дослідженні опис ситуації відбувався як складання оповідання за серією малюнків. Показниками змістової наповненості скрипту визначено наявність у оповіданнях наступних моментів: дія, актор, умова, інструмент, місце, об'єкт, мета, якість, реципієнт, час. Наявність зазначених елементів скрипту оцінюється в 1 бал. Загальний показник сформованості ситуативного значення визначався як кількість вищезазначених слів у відтвореній ситуації: максимальна сума балів – 10, мінімальна – 1 бал.

Істотне значення для визначення когнітивної організації мовленнєвого досвіду особистості має з'ясування того, як впливають фрейми та скрипти на загальний рівень організації мовленнєвої діяльності. Це здійснюється через визначення коефіцієнту кореляції між показниками фрейму і скрипту та загального рівня організації мовленнєвої діяльності (котрий визначався окремо за спеціальною діагностичною програмою [4]). Аналіз результатів емпіричного дослідження продемонстрував, що показники загального рівня організації мовленнєвої діяльності виявляють статистично значимі (на прийнятому рівні статистичної значимості $p < 0,001$) позитивні кореляційні зв'язки із діагностичними показниками наповненості фрейму (r

Таблиця 1.

Кореляційні зв'язки між показниками когнітивних репрезентацій та діагностичними показниками мовленнєвої діяльності

	Наповненість фрейму	Структурованість скрипту
Мотиви мовленнєвої діяльності	0,453	0,476
Мовленнєві навички та уміння	0,538	0,682
Характеристики значень	0,653	0,492

= 0,616) та структурованості скрипту ($r = 0,615$). Досить високі значення показників коефіцієнту кореляції дає змогу стверджувати, що когнітивні схеми репрезентації знань відіграють істотну роль у організації та функціонуванні мовленнєвої діяльності, і їх генеза відбувається як взаємопов'язаний процес.

Окрім того, нас цікавило, з якими саме елементами внутрішньої структури мовленнєвої діяльності найбільш тісно взаємодіють характеристики когнітивних репрезентацій. Істотними діагностичними показниками, які дозволяють виявити особливості функціонування мовленнєвої діяльності ми визначили: 1) мотиви мовленнєвої діяльності; 2) мовленнєві навички та уміння; 3) характеристики значень. Здійснений кореляційний аналіз показників фрейму та скрипту і вищезазначених показників (на прийнятому рівні статистичної значимості $p < 0,001$) продемонстрував наявні статистично значимі позитивні зв'язки, котрі зображено у таблиці 1.

Таким чином, особливості репрезентаційних когнітивних схем функціонують у мовленнєвій діяльності у тісному взаємозв'язку як з мотивацій-

ною, так і з операційною та змістовою його сторонами. Змістові характеристики фрейму – його багатство, розмаїтість, диференційованість та системність – виявляють найбільш високий показник кореляції ($r = 0,653$) із характеристиками значень (рівнем узагальнення значення, виділення його істотних ознак, розумінням метафоричності значення та граматичними характеристиками асоціативних реакцій). Структурна чіткість скрипту найбільш істотно ($r = 0,682$) впливає (та, водночас, залежить) на рівень швидкості, точності і правильності навичок усного і писемного мовлення та цілеспрямованість, динамічність, непередготовленість, продуктивність мовленнєвих умінь.

Результати дослідження демонструють, що мовленнєва діяльність особистості пов'язана кореляційними зв'язками із характеристиками когнітивних схем, у яких репрезентовані знання. Наявність такого зв'язку спонукає до подальших досліджень у напрямку визначення змістових, стильових особливостей функціонування когнітивних репрезентацій у процесі здійснення мовленнєвої діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Засекіна Л. В. Психолінгвістична діагностика : навч. посіб. / Л. В. Засекіна, С. В. Засекін. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту імені Лесі Українки, 2008. – 188 с.

2. Засекіна Л. В. Структурно-функціональна організація інтелекту : монографія / Л. В. Засекіна. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2005. – 370 с.
3. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики / А. А. Леонтьев. – 3-е изд. – М. : Смысл; СПб : Лань, 2003. – 287 с.
4. Орап М. О. Психологія мовленнєвого досвіду особистості: Монографія / М. О. Орап. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2014. – 480 с.
5. Ришар Ж. Ф. Ментальная активность: Понимание, рассуждение, нахождение решений : монография / Ж. Ф. Ришар; сокр. : пер. с фр. Т. А. Ребеко. – М. : Издательство «Институт психологии РАН», 1998. – 232 с.
6. Ушакова Т. Н. Понятие языкового сознания и структура рече-мыслезыковой системы / Т. Н. Ушакова // Языковое сознание: теоретические и прикладные аспекты / Сб. под ред. Н. В. Уфимцевой. – М.–Барнаул, 2004. – С. 6–17.
7. Чуприкова Н. И. Принцип дифференциации когнитивных структур в умственном развитии, обучении и интеллекте / Н. И. Чуприкова // Вопросы психологии. – № 5. – 1990. – С. 31–39.
8. Audi R. On some limits and resources of common-sense psychology / R. Audi // Theory and decision: Essays in honor of Werner Leinfellner. – D. etc. : Reidel, 1988. – P. 3–27.
9. Paivio A. Mental Representations: A Dual Coding Approach / A. Paivio. – Oxford University Press, 1990. – 318 p.